

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Το *Περί βεβαιότητας* αποτελείται από μια σειρά σημειώσεων που κράτησε ο Αυστριακός φιλόσοφος Λούντβιχ Βίττγκενσταϊν [Ludwig Wittgenstein] (1889-1951) τους τελευταίους δεκαοκτώ μήνες της ζωής του. Υπό την επιμέλεια δύο εκ των τριών κληρονόμων του, της Γ. Ε. Μ. Άνσκομπ [G. E. M. Anscombe] και του Γκ. Χ. φον Ρικτ [G. H. von Wright], οι σημειώσεις αριθμήθηκαν και εκδόθηκαν σε δίγλωσση έκδοση το 1969 με τίτλο επιλογής των επιμελητών, *Über Gewißheit – On Certainty*, σε αγγλική μετάφραση των Άνσκομπ και Ντένις Πωλ [Denis Paul]. Επανεκδόθηκαν το 1974 σε αναθεωρημένη έκδοση με τον ίδιο τίτλο.

Στην Εισαγωγή αυτή θα επιχειρήσουμε να δώσουμε τα ελάχιστα φιλοσοφικά εφόδια που χρειάζεται, κατά τη γνώμη μας, ένας αναγνώστης για να παρακολουθήσει τις σκέψεις που αναπτύσσονται στο βιττγκενσταϊνικό κείμενο. Θα δώσουμε μια σύντομη εικόνα των φιλοσοφικών ιδεών που στάθηκαν αφορμές για την καταγραφή των σημειώσεων, θα προσανατολίσουμε τον αναγνώστη σε ορισμένες από τις κύριες βιττγκενσταϊνικές ιδέες που συναντά κανείς σε αυτές και θα κλείσουμε με λίγες νύξεις για την επίδραση που άσκησε το βιβλίο στη σύγχρονη γνωσιολογική έρευνα.

Μολονότι υπό μία έννοια ο τίτλος είναι παραπλανητικός λόγω της μονομέρειάς του, το *Περί βεβαιότητας* έχει δικαίως χαρακτηριστεί ως έργο πάνω στη γνωσιολογία, έργο το οποίο εγκαινιάζει νέες γραμμές σκέψης πάνω στις έννοιες της γνώσης, της αμφιβολίας και της δικαιολόγησης των πεποιθήσεων. Αλλά και ανεξάρτητα από τη συμβολή του στην άρθρωση γνωσιοθεωρητικών θέσεων, το βιβλίο αποτελεί σαφώς το τρίτο αριστούργημα του Βίττγκενσταϊν (μετά το *Τρακτάτους και τις Φιλοσοφικές έρευνες*), επεκτείνοντας και διευρύνοντας τους βιττγκενσταϊνικούς στοχασμούς πάνω στη γλώσσα, τη λογική και την ανθρώπινη ζωή. Ο πλούτος των παρατηρήσεων, η φιλοσοφική γονιμότητα των ερωτήσεων και των διαφορετικών απαντήσεων, αλλά και η ποικιλία των θεματικών που θίγονται στις σημειώσεις αυτές, όχι μόνο επιβεβαιώνουν έναν τέτοιο χαρακτηρισμό αλλά επιτρέπουν επίσης στον αναγνώστη να παρακολουθήσει την πορεία της σκέψης ενός μεγάλου φιλοσόφου.¹ Στις σημειώσεις αυτές θίγονται οι προβληματικές του ιδεαλισμού και του

1 Μολονότι οι σημειώσεις δεν αποτελούν επεξεργασμένες μορφές των σκέψεων που ήθελε να αρθρώσει ο Βίττγκενσταϊν, στον ίδιο βαθμό, π.χ., με τις σκέψεις του στις *Φιλοσοφικές έρευνες*, αυτές δεν συνίστανται στην απλή καταγραφή πρώτων σκέψεων. Όπως επισημαίνει ο Jim Hopkins, ο οποίος γνώρισε τον γιο του θεράποντα γιατρού του Βίττγκενσταϊν, του γιατρού Bevan (στο σπίτι του οποίου ο Βίττγκενσταϊν έμεινε τους τελευταίους δύο μήνες της ζωής του), ο Βίττγκενσταϊν διέγραφε όσες παρατηρήσεις του φαίνονταν ακατάλληλες και τις έριχνε στο καλάθι των αχρήστων με την αυστηρή οδηγία να μην διατηρηθούν (αναφέρεται στο Andy Hamilton, *Routledge Philosophy Guidebook to Wittgenstein and On Certainty*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2014, σ. 50 και σ. 62).

σκεπτικισμού, η έννοια και ο ρόλος της αμφιβολίας, η έννοια της γνώσης και η θεμελίωσή της, η έννοια της δικαιολόγησης και της τεκμηρίωσης των εμπειρικών πεποιθήσεων, όπως και πολλά άλλα γνωσιολογικά ζητήματα, πέρα από την εμβληματική έννοια της βεβαιότητας, που καταλαμβάνει μεγάλο μέρος των φιλοσοφικών ερευνών του βιβλίου. Κύρια αφορμή, όμως, για τις σημειώσεις στάθηκαν ορισμένες φιλοσοφικές αξιώσεις που προέβαλλε ο Βρετανός φιλόσοφος και φίλος του Βίτγκενσταϊν, Τζωρτζ Ε. Μουρ [George E. Moore]. Δίχως αναφορά σε αυτές, η κατανόηση του *Περί βεβαιότητας* είναι πρακτικά αδύνατη.

Ο Τζ. Ε. Μουρ (1873-1958) μαζί με τον Μπέρτραντ Ράσσελ [Bertrand Russell] (1872-1970) θεωρούνται ορθώς οι πατέρες της αναλυτικής φιλοσοφίας στη Βρετανία. Κεντρική θέση αυτής της φιλοσοφικής γραμμής σκέψης είναι πως η εννοιολογική και γλωσσική ανάλυση των φιλοσοφικών αλλά και των καθημερινών προτάσεων της γλώσσας, μέσα από τη χρήση λογικών, τυπικών και μη, εργαλείων, είναι σε θέση να προσφέρει τα μέγιστα για την επίτευξη φιλοσοφικής πρόοδου στην επίλυση φιλοσοφικών αποριών και προβλημάτων. Βασική της προϋπόθεση είναι ότι τέτοιος χώρος για φιλοσοφική ανάλυση υπάρχει πράγματι, και άρα ότι υφίσταται απόσταση μεταξύ του πώς εμφανίζονται οι γλωσσικές προτάσεις στον καθημερινό λόγο και των αναλυμένων εκδοχών τους. Συμπέρασμα της προϋπόθεσης αυτής είναι ότι ο τρόπος με τον οποίο εμφανίζονται οι γλωσσικές και φιλοσοφικές προτάσεις στον καθημερινό λόγο μπορεί, λοιπόν, να μας καθοδηγήσει στην ορθή ανάλυση, αλλά και, εκ πρώτης όψεως, να μας παραπλανήσει. Από αυτές τις αρχές ξεκίνησε αυτό που σήμερα εννοούμε ως φιλοσοφία στις αγγλόφωνες

χώρες, ανεπτυγμένες και αναθεωρημένες μορφές του οποίου βρίσκει κανείς σήμερα στα βρετανικά και τα αμερικανικά πανεπιστήμια.

Ο Βίττγκενσταϊν υπήρξε η βασική επίδραση στην αυτοκατανόηση αυτού του φιλοσοφικού ρεύματος και στη συγκρότησή του, τουλάχιστον κατά τα πρώτα δύο τρίτα του 20ού αιώνα. Κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση ταυτότητας της αναλυτικής φιλοσοφίας έπαιξε το έργο του Γκόττλομπ Φρέγκε [Gottlob Frege] (1848-1925), του Γερμανού μαθηματικού και θεωρητικού της λογικής, ο οποίος πρώτος επινόησε τα κατάλληλα τεχνικά εργαλεία για τη λογική ανάλυση της γλώσσας της Αριθμητικής, από όπου και προήλθαν οι τεχνικές τις οποίες αργότερα υιοθέτησαν και προσάρμοσαν στις φιλοσοφικές τους ανάγκες οι Μουρ, Ράσσελ και Βίττγκενσταϊν.²

Η κατεστημένη και κυρίαρχη φιλοσοφία, απέναντι στην οποία τοποθετήθηκαν οι Βρετανοί πατέρες της αναλυτικής φιλοσοφίας, ήταν αυτή του βρετανικού εγγελιανού ιδεαλισμού των τελών του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού: μια πλειάδα σύνθετων συστημάτων σκέψης με κοινό χαρακτηριστικό την άρνηση των ισχυρισμών του λεγόμενου «κοινού νου» [common sense] ή της «κοινής λογικής» (π.χ., ότι ο

2 Βλ. Χ. Σλούγκα, *Φρέγκε: Η γέννηση της σύγχρονης λογικής και οι ρίζες της αναλυτικής φιλοσοφίας*, μτφρ.-επιμ. Μ. Ν. Θεοδοσίου, επιμ. Θ. Σαμαρτζής, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009· P. Hylton, *Russell, Idealism and the Emergence of Analytic Philosophy*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1990· και T. Baldwin, *G. E. Moore*, Λονδίνο: Routledge, 1990. Για μια εναλλακτική άποψη, βλ. D. Bell, «The Revolution of Moore and Russell: A Very British Coup?», στο A. O'Hear (επιμ.), *German Philosophy Since Kant*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 1999, σσ. 193-208.

χρόνος είναι πραγματικός), προς όφελος υποτιθέμενων φιλοσοφικών αξιώσεων που εξασφαλίζουν τη γνήσια κατανόηση των μετα-φυσικών αρμών της πραγματικότητας. Υπό την άμεση επίδραση του Ράσσελ, και την έμμεση επιρροή του νεαρού Βίττγκενσταϊν, κυρίως μετά το 1912, ο Μουρ τάχθηκε απέναντι στον ιδεαλισμό του παραπάνω τύπου, κατανοώντας τον ως μια μεταμφιεσμένη μορφή σκεπτικισμού, η οποία έθετε τον εξωτερικό κόσμο (εξωτερικό του νου) σε άμεση εξάρτηση από τον (εσωτερικό) πνευματικό κόσμο του ανθρώπου. Η εξάρτηση του κόσμου από τον νου τού ήταν φιλοσοφικά ανυπόφορη, και η επιστροφή σε μια απλή μορφή ρεαλισμού, η οποία να συνάδει με την αντίληψη του κοινού νου (όρο τον οποίο ο ίδιος χρησιμοποίησε) για έναν ανεξάρτητο, εξωτερικό κόσμο, υπήρξε αναπόφευκτη. Ο Μουρ βρέθηκε έτσι, ήδη σε διαλέξεις του το 1910-1911, να υπερασπίζεται τους ισχυρισμούς του κοινού νου, επιμένοντας πως δεν έχουμε κανένα λόγο να εγκαταλείψουμε τις αξιώσεις της κοινής λογικής για τις χίμαιρες μιας ιδεαλιστικής-σκεπτικιστικής φιλοσοφίας. Η απόρριψη αυτή του ιδεαλισμού, όπως τον κατανόησαν οι Μουρ και Ράσσελ, αποτέλεσε γι' αυτούς πράξη διανοητικής απελευθέρωσης ή, όπως το έθεσε ο Ράσσελ, «μια απόδραση από τη φυλακή», η οποία επέτρεψε στον Μουρ και τον ίδιο να «διανοηθούμε ότι το γρασίδι είναι πράσινο, ότι ο ήλιος και τ' αστέρια εξακολουθούν να υπάρχουν ακόμα κι αν δεν τα κοιτάει κανείς».³

Απόρροια αυτής της στροφής ενάντια στην κατεστημένη φιλοσοφική σκέψη ήταν το εγχείρημα του Μουρ να ανατρέψει τους ισχυρισμούς της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας

3 B. Russell, «My Mental Development», στο P. Schilpp (επιμ.), *The Philosophy of Bertrand Russell*, Νέα Υόρκη: Tudor, 1951, σσ. 3-20.

στο άρθρο του τού 1925, «A Defence of Common Sense» [Μια υπεράσπιση του κοινού νου].⁴ Η εργασία αυτή άσκησε ιδιαίτερα μεγάλη επίδραση στον Βίττγκενσταϊν του *Περί βεβαιότητας*: αποτελεί ένα από τα δύο κλειδιά για την ανάγνωση των βιττγκενσταϊνικών σημειώσεων.⁵ Ο ίδιος ο Βίττγκενσταϊν τη θεωρούσε την καλύτερη εργασία του Μουρ. Σε αυτήν πρωτοσυνάντησε την απόπειρα του Μουρ να παρουσιάσει ένα πλήθος αληθών εμπειρικών δηλώσεων, τις οποίες, σύμφωνα με τον Μουρ, ο κοινός νους γνωρίζει με βεβαιότητα. Μεταξύ αυτών, ο Μουρ αναφέρει τις παρακάτω:

Υπάρχει αυτή τη στιγμή ένα ζωντανό ανθρώπινο σώμα, που είναι το δικό μου σώμα. [Γ]εννήθηκε μιαν ορισμένη στιγμή στο παρελθόν, και από τότε υπάρχει αδιάκοπα. [...] Από τότε που γεννήθηκε, υπήρξε σε επαφή με την επιφάνεια της Γης ή ποτέ δεν απομακρύνθηκε πολύ από αυτήν. [...] Αλλά και η Γη έχει επίσης υπάρξει για πολλά χρόνια προτού γεννηθεί το σώμα μου[.]⁶ Και καθένας από μας [...] συχνά γνωρίζει, ως προς τον εαυτό του ή το σώμα του και τη στιγμή που το γνωρίζει, όλα εκείνα [...] που ισχυρίζομαι ότι γνωρίζω εγώ για μένα και το δικό μου σώμα.⁷

4 Πρώτη δημοσίευση στο *Contemporary British Philosophy*, 2nd Series, J. H. Muirhead (επιμ.), 1925· ανατύπωση στο *Philosophical Papers* του Μουρ (Λονδίνο: George Allen and Unwin, 1959), σσ. 32-59, και στο T. Baldwin (επιμ.), *G. E. Moore: Selected Writings*, Λονδίνο: Routledge, 1993, σσ. 106-135.

5 Για τη γενικότερη φιλοσοφική αλληλεπίδραση Βίττγκενσταϊν και Μουρ, βλ. T. Baldwin, «Wittgenstein and Moore», στο *The Oxford Handbook of Wittgenstein*, O. Kuusela & M. McGinn (επιμ.), Οξφόρδη: Oxford University Press, 2011, σσ. 550-569.

6 «A Defence of Common Sense» (1993), σ. 107.

7 Στο *ίδιο*, σ. 108.

Οι προτάσεις αυτές, για τον Μουρ, αποτελούν τις λεγόμενες «κοινοτοπίες [truisms] του κοινού νου», είτε εκφράζονται ρητά είτε όχι. Ο Μουρ επισημαίνει την προφάνειά τους και τονίζει ότι πρόκειται για εμπειρικές προτάσεις — δηλαδή, όχι λογικές αλήθειες (όπως ο νόμος της μη αντίφασης), ταυτολογίες («βρέχει ή δεν βρέχει») ή αναλυτικές προτάσεις (π.χ., «ο εργένης είναι ο ανύπαντρος άνδρας»), αλλά αληθείς προτάσεις που έχουν να κάνουν ουσιωδώς με την εμπειρία και συγκροτούν την εικόνα του κοινού νου για τον κόσμο και τον εαυτό. Είναι επίσης σημαντικό γι' αυτόν ότι οι προτάσεις αυτές αποτελούν γνώσεις τις οποίες κατέχουν όλοι όσοι μιλούν μια γλώσσα και μπορούν να τις διατυπώσουν ως ισχυρισμούς: συμποσούμενες, διαμορφώνουν αυτό που ο Μουρ ονομάζει «κοινή λογική» και το οποίο ερμηνεύει ως μια συλλογή μεταφυσικών και γνωσιολογικών θέσεων. Την εικόνα αυτή ακριβώς υπερασπίζεται στο άρθρο του.⁸

Ωστόσο, έχει ενδιαφέρον ότι ο Μουρ, παρά τη σιγουριά του, εκφράζει απορία για το γνωσιολογικό καθεστώς των προτάσεων αυτών. Αναρωτιέται: «Μα γνωρίζω πραγματικά ότι όλες αυτές οι προτάσεις είναι αληθείς; Δεν είναι δυνατόν απλά να τις πιστεύω; Ή να γνωρίζω ότι είναι πολύ πιθανές;» Στην ερώτησή του απαντάει:

---

8 Εδώ έχει ενδιαφέρον η εξής παρατήρηση της A. Coliva: «[Ο] Μουρ εξαιρεί από τις κοινοτοπίες του κοινού νου τις προτάσεις “Ο Θεός υπάρχει” και “Θα ζήσουμε μετά τον θάνατο του σώματός μας”. Είναι σαφές λοιπόν ότι η αντίληψη του Μουρ για τον κοινό νου, μακράν του ν' αποτελεί απλή περιγραφή του τι πιστεύουν οι περισσότεροι άνθρωποι (ή τι πίστευαν τουλάχιστον την εποχή του), είναι απολύτως ιδιαίτερη και διαμεσολαβείται από ορθολογικές και φιλοσοφικές θεωρήσεις»· βλ. A. Coliva, *Moore and Wittgenstein. Scepticism, Certainty and Common Sense*, Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2010, σ. 212.

Ως απάντηση στο ερώτημα αυτό, νομίζω ότι δεν έχω τίποτα καλύτερο να πω παρά ότι μου φαίνεται πως *όντως* τις γνωρίζω, με βεβαιότητα. Είναι μάλιστα προφανές ότι τις περισσότερες απ' αυτές δεν τις γνωρίζω *άμεσα*: εννοώ ότι τις γνωρίζω μονάχα επειδή, στο παρελθόν, γνώρισα *άλλες* προτάσεις ως αληθείς, και οι οποίες αποτέλεσαν τεκμήριο για τις πρώτες. Αν, για παράδειγμα, γνωρίζω πράγματι ότι η Γη έχει υπάρξει για πολλά χρόνια προτού γεννηθώ, τότε αυτό σίγουρα το γνωρίζω επειδή έχω γνωρίσει *άλλα* πράγματα στο παρελθόν που αποτέλεσαν τεκμήριο γι' αυτό. Και βεβαιότατα δεν γνωρίζω ποια ακριβώς ήταν τα τεκμήρια. Κι όμως, όλο αυτό δεν μου φαίνεται καλός λόγος για να αμφιβάλλω αν πράγματι το γνωρίζω. Είμαστε όλοι μας, πιστεύω, σε τούτη την παράξενη θέση *όντως* να *γνωρίζουμε* πολλά πράγματα, ως προς τα οποία *γνωρίζουμε* περαιτέρω ότι πρέπει να είχαμε τεκμήρια γι' αυτά στο παρελθόν, κι όμως δεν *γνωρίζουμε πώς* τα γνωρίζουμε, δηλαδή δεν ξέρουμε ποια ήταν τα τεκμήρια.⁹

Η απάντηση του Μουρ είναι η έντιμη απάντηση ενός «φιλοσόφου του κοινού νου»: περιορίζεται στην επισήμανση του πώς σκεφτόμαστε στην καθημερινή ζωή, τι λαμβάνουμε ως δεδομένο, και αντλεί τις φιλοσοφικές αξιώσεις της στάσης του από την άμεση προφάνεια που έχουν οι αξιώσεις του κοινού νου. Την ίδια στιγμή, όμως, η απάντηση αυτή δείχνει ξεκάθαρα τα όρια μιας τέτοιας φιλοσοφικής γραμμής σκέψης, μιας και δεν φαίνεται να έχει τη δύναμη να καθοδηγήσει περαιτέρω τον προβληματισμένο αναγνώστη στη διερεύνηση του *λογικού* καθεστώτος των αξιώσεων του Μουρ: αφήνει ρητά ανοικτό το ερώτημα από πού αντλεί ο Μουρ τη βεβαιότητά του αναφορικά με τις προτάσεις αυτές, ενώ δεν

9 «A Defence of Common Sense» (1959), σ. 44.

1. Αν γνωρίζεις ότι εδώ είναι ένα χέρι,¹ σου χαρίζουμε όλα τα υπόλοιπα.

(Όταν λέει κανείς ότι η τάδε πρόταση δεν μπορεί να αποδειχθεί, αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι δεν μπορεί να παραχθεί λογικά από άλλες προτάσεις· κάθε πρόταση μπορεί να παραχθεί λογικά από άλλες. Αλλά αυτές ενδέχεται να μην είναι περισσότερο βέβαιες από την ίδια.) (Πάνω σ' αυτό, μια παράξενη παρατήρηση του Χ. Νιούμαν.)²

2. Από το ότι κάτι φαίνεται σ' εμένα —ή στους πάντες— πως είναι έτσι, δεν συνεπάγεται πως είναι έτσι.

---

1 Ο Βίτγκενσταϊν αναφέρεται εδώ στη δήλωση που έκανε ο Τζ. Ε. Μουρ ότι γνωρίζει πως εδώ υπάρχει ένα χέρι, σηκώνοντας το χέρι του μπροστά στα μάτια του, στο «Proof of an External World». Βλ. την *Εισαγωγή για λεπτομέρειες*.

2 Ο Καρδινάλιος Τζων Χένρυ Νιούμαν [John Henry Newman] (1801-1890) ήταν αγγλικανός θεολόγος που μεταστράφηκε στον ρωμαιοκαθολικισμό. Το σχόλιο το οποίο έχει κατά νου εδώ ο Βίτγκενσταϊν δεν έχει ταυτοποιηθεί με βεβαιότητα. Βλ. W. Kienzler, «Wittgenstein and John Henry Newman on Certainty», *Grazer Philosophische Studien* 71 (2006), σσ. 117-138. Ωστόσο, στο έργο του Νιούμαν *An Essay in Aid of a Grammar of Assent* (Λονδίνο: Assumption Press 2013, ¹1870), έργο το οποίο γνωρίζουμε ότι ο Βίτγκενσταϊν κατείχε και είχε (τουλάχιστον αποσπασματικά) διαβάσει, βρίσκει κανείς μια πολλά υποσχόμενη παρατήρηση: «Η κατάφαση σε συλλογισμούς δίχως αποδεικτική ισχύ είναι τόσο ευρέως αποδεκτή ώστε δεν μπορεί να αποτελεί πράξη ανορθόλογη [Assent on reasonings not demonstrative is too widely recognised an act to be irrational]», σ. 168 στην ανατύπωση του 2013. Με άλλα λόγια, η λογική εγχυρότητα ενός αποδεικτικού συλλογισμού δεν αρκεί από μόνη της για να θέσει κριτήρια τι είναι ορθολογικό και τι όχι. Αυτή η παρατήρηση ενδεχομένως ρίχνει φως στο σχόλιο του Βίτγκενσταϊν εδώ ότι χρειαζόμαστε και μια διαφοροποίηση ως προς τη βεβαιότητα των προκείμενων. (Σ.τ.μ.)

Θα μπορούσαμε όμως να ρωτήσουμε, κατά πόσον έχει νόημα κανείς να το αμφισβητήσει.

3. Αν, π.χ., κάποιος πει «Δεν ξέρω αν εδώ είναι ένα χέρι», θα μπορούσε να του πει κανείς «Για κοίτα από πιο κοντά». — Αυτή η δυνατότητα να σιγουρεύεσαι ανήκει στο γλωσσοπαιγνιο. Είναι ένα από τα ουσιώδη του χαρακτηριστικά.

4. «Γνωρίζω ότι είμαι ένας άνθρωπος.» Για να δεις πόσο ασαφές είναι το νόημα αυτής της πρότασης, σκέψου την άρνησή της. Στην καλύτερη των περιπτώσεων, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι σημαίνει «Γνωρίζω ότι έχω ανθρώπινα όργανα». (Λ.χ., έναν εγκέφαλο, τον οποίο, βέβαια, δεν τον έχει δει ποτέ κανείς.) Αλλά τι γίνεται με μια πρόταση όπως «Γνωρίζω ότι έχω εγκέφαλο»; Μπορώ, άραγε, να την αμφισβητήσω; Μου λείπουν οι λόγοι για να αμφιβάλλω! Όλα συνηγορούν υπέρ της, τίποτα δεν στρέφεται εναντίον της. Εντούτοις, μπορεί κανείς να φανταστεί ότι, σε μια εγχείρηση, το κρανίο μου αποδεικνύεται αδειανό.

5. Κατά πόσο μια πρόταση μπορεί τελικά να αποδειχθεί ψευδής εξαρτάται από το τι εγώ θεωρώ ότι προσδιορίζει την πρόταση αυτή.

6. Μπορεί τώρα κάποιος (όπως ο Μουρ) να απαριθμήσει τα όσα γνωρίζει; Έτσι απλά, δίχως κάτι περαιτέρω, δεν το πιστεύω. — Ειδάλλως η λέξη [das Wort] «εγώ γνωρίζω» θα χρησιμοποιηθεί λανθασμένα. Και μέσα από αυτή τη λανθασμένη χρήση φαίνεται πως διαφαίνεται μια περίεργη και εξαιρετικά σημαντική κατάσταση του νου.

7. Η ζωή μου δείχνει πως γνωρίζω ή είμαι βέβαιος ότι, εκεί πέρα, βρίσκεται μια καρέκλα, μια πόρτα κ.ο.κ. — Λέω στον φίλο μου, π.χ., «Πάρε αυτήν εκεί την καρέκλα», «Κλείσε την πόρτα» κ.λπ. κ.λπ.

8. Η διαφορά ανάμεσα στην έννοια του «γνωρίζω» και στην έννοια του «είμαι βέβαιος» δεν είναι διόλου μεγάλης σημασίας, εκτός από την περίπτωση όπου το «Γνωρίζω» θέλει να πει: Δεν μπορώ να κάνω λάθος. Σε ένα δικαστήριο, π.χ., το «Είμαι βέβαιος» θα μπορούσε να αντικαταστήσει το «Γνωρίζω» σε κάθε κατάθεση που δίνεται. Μάλιστα θα μπορούσαμε να φανταστούμε ότι εκεί απαγορεύεται να λέμε «Γνωρίζω». <[Βλ.] Ένα χωρίο από το *Γουλιέλμος Μάιστερ*,³ όπου το «Γνωρίζεις» ή το «Γνώριζες» χρησιμοποιείται με την έννοια του «Ήσουν βέβαιος», ενώ τα πράγματα είναι αλλιώς απ' ό,τι εκείνος τα 'ξερε>.

9. Τώρα άραγε εγώ, στη ζωή μου, βεβαιώνομαι ότι γνωρίζω πως εδώ είναι ένα χέρι (το χέρι μου, δηλαδή);

10. Γνωρίζω άραγε ότι εδώ είναι ξαπλωμένος ένας άρρωστος; Ανοησίες! Κάθομαι πλάι στο κρεβάτι του, κοιτάζω με προσοχή το πρόσωπό του. — Ωστε δεν γνωρίζω λοιπόν ότι ένας άρρωστος είναι εδώ ξαπλωμένος; Ούτε η ερώτηση ούτε ο ισχυρισμός έχουν νόημα. Έχουν τόσο λίγο νόημα όσο το «Είμαι εδώ», το οποίο όμως θα μπορούσα να χρησιμοποιήσω ανά πάσα στιγμή, αν προκύψει η κατάλληλη περίπτωση.

3 Γκαίτε, *Τα χρόνια μαθητείας του Γουλιέλμου Μάιστερ*, μτφρ. Τ. Σιέτη, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, 1997.

— Άραγε, τότε, είναι και το « $2 \times 2 = 4$ » μια ανοησία, και όχι μια αληθής αριθμητική πρόταση, έξω από συγκεκριμένες περιστάσεις; Το « $2 \times 2 = 4$ » είναι μια αληθής πρόταση της αριθμητικής —όχι «σε συγκεκριμένες περιστάσεις» ούτε «πάντοτε»—, ενώ το προφορικό ή γραπτό σημείο « $2 \times 2 = 4$ » θα μπορούσε στα κινέζικα να έχει άλλο νόημα ή να είναι πέρα για πέρα ανοησία, και από εδώ βλέπει κανείς ότι μόνο εν χρήσει μια πρόταση έχει νόημα. Και το «Γνωρίζω ότι ένας άρρωστος είναι ξαπλωμένος εδώ», χρησιμοποιούμενο σε μια ακατάλληλη περίπτωση, φαίνεται να μην είναι ανοησία αλλά, μάλλον, κάτι το αυτονόητο, επειδή μπορεί κανείς σχετικά εύκολα να φανταστεί μια κατάλληλη περίπτωση γι' αυτό, και επειδή θεωρεί ότι τα λόγια «Γνωρίζω ότι ...» ταιριάζουν πάντοτε εκεί όπου δεν υπάρχει καμία αμφιβολία (και επομένως, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου η έκφραση αμφιβολίας θα ήταν ακατάληπτη).

11. Απλώς δεν βλέπει κανείς πόσο πολύ εξειδικευμένη είναι η χρήση του «Γνωρίζω».

12. — Διότι το «Γνωρίζω ...» φαίνεται να περιγράφει μια κατάσταση πραγμάτων η οποία κατοχυρώνει το γνωστό, ως γεγονός. Ξεχνάει πάντοτε κανείς την έκφραση «Νόμιζα ότι το γνώριζα».

13. Διότι δεν ισχύει ότι από τη δήλωση ενός άλλου «Γνωρίζω ότι έτσι έχουν τα πράγματα» μπορεί κανείς να συναγάγει την πρόταση «Έτσι έχουν τα πράγματα». Ούτε από τη δήλωση μαζί με το ότι αυτή δεν είναι ψέμα. — Όμως από τη δική μου δήλωση «Γνωρίζω κ.λπ.» δεν μπορώ άραγε να

συναγάγω ότι «Έτσι έχουν τα πράγματα»; Ναι, όπως επίσης και από την πρόταση «Γνωρίζει ότι εκεί είναι ένα χέρι» έπεται ότι «Εκεί είναι ένα χέρι». Αλλά από τη δήλωσή του «Γνωρίζω ...» δεν έπεται ότι το γνωρίζει.

14. Χρειάζεται πρώτα να δειχθεί ότι το γνωρίζει.

15. Χρειάζεται να δειχθεί ότι κανένα λάθος δεν ήταν δυνατό. Η διαβεβαίωση «Το γνωρίζω» δεν επαρκεί. Διότι, τελικά, πρόκειται μόνο για τη διαβεβαίωση ότι (εδώ) δεν μπορώ να κάνω λάθος, και το ότι δεν κάνω λάθος περί τούτου πρέπει να πιστοποιηθεί αντικειμενικά.

16. Το «Αν γνωρίζω κάτι, τότε επίσης γνωρίζω ότι το γνωρίζω, κ.λπ.» καταλήγει στο ότι «Το γνωρίζω» σημαίνει «Δεν είμαι σε θέση να κάνω λάθος σε αυτό». Όμως το ότι δεν είμαι σε θέση να κάνω λάθος πρέπει να επιδέχεται αντικειμενική πιστοποίηση.

17. Έστω τώρα ότι λέω «Δεν είμαι σε θέση να κάνω λάθος ότι αυτό είναι ένα βιβλίο» — καθώς δείχνω ένα αντικείμενο. Με τι θα έμοιαζε ένα λάθος εδώ; Και έχω καμιά ξεκάθαρη ιδέα τι θα ήταν κάτι τέτοιο;

18. «Το γνωρίζω» σημαίνει συχνά: Έχω τους σωστούς λόγους για τον ισχυρισμό μου. Οπότε, αν ο άλλος είναι εξοικειωμένος με το γλωσσοπαίγνιο, θα παραδεχόταν ότι το γνωρίζω. Ο άλλος, αν είναι εξοικειωμένος με το γλωσσοπαίγνιο, πρέπει να είναι σε θέση να φανταστεί πώς μπορεί κανείς να γνωρίζει κάτι τέτοιου είδους.

19. Ο ισχυρισμός «Γνωρίζω ότι εδώ είναι ένα χέρι» μπορεί λοιπόν να συνεχιστεί ως εξής: «διότι το δικό μου χέρι είναι αυτό που κοιτάζω». Τότε ένας λογικός άνθρωπος δεν θα αμφισβητήσει ότι το γνωρίζω. — Ούτε ο ιδεαλιστής θα το αμφισβητήσει· μάλλον θα πει ότι δεν καταγινόταν με την πρακτική αμφιβολία, η οποία απορρίπτεται, αλλά ότι υπάρχει μια περαιτέρω αμφιβολία πίσω από αυτή. — Το ότι αυτό είναι ψευδαίσθηση πρέπει να δειχθεί με διαφορετικό τρόπο.

20. Το «Αμφιβάλλω για την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου» δεν σημαίνει ότι αμφιβάλλω, π.χ., για την ύπαρξη ενός πλανήτη, ο οποίος με επόμενες παρατηρήσεις αποδεικνύεται ότι υπάρχει. — Ή μήπως ο Μουρ θέλει να πει ότι το να γνωρίζω πως εδώ είναι το χέρι του διαφέρει κατά το είδος από το να γνωρίζω την ύπαρξη του πλανήτη Κρόνου; Ειδάλλως θα ήταν δυνατό να επισημάνουμε την ανακάλυψη του πλανήτη Κρόνου στους αμφισβητίες, και να πούμε ότι η ύπαρξή του αποδείχτηκε, άρα επίσης και η ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου.

21. Η άποψη του Μουρ στην πραγματικότητα καταλήγει στο εξής: η έννοια «γνωρίζω» είναι ανάλογη των εννοιών «πιστεύω», «υποθέτω», «αμφιβάλλω», «πείστηκα» κατά το ότι ο ισχυρισμός «Γνωρίζω ...» δεν μπορεί να είναι λανθασμένος. Και εάν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε από μια τέτοια δήλωση μπορεί να συναχθεί η αλήθεια ενός ισχυρισμού. Και εδώ επίσης παραβλέπεται η μορφή «Νόμιζα πως γνώριζα». — Αλλά αν αυτή η τελευταία έχει αποκλειστεί, τότε το οποιοδήποτε λάθος στον ισχυρισμό πρέπει να είναι και λογικά αδύνατο. Και όποιος είναι εξοικειωμένος με το

γλωσσοπαίγνιο πρέπει να το κατανοεί αυτό — η διαβεβαίωση ενός αξιόπιστου ανθρώπου, ότι το γνωρίζει, δεν βοηθάει σε τίποτα.

22. Θα ήταν ασφαλώς αξιοπερίεργο αν οφείλαμε να πιστεύουμε τον αξιόπιστο άνθρωπο που λέει «Δεν μπορώ να κάνω λάθος» ή εκείνον που λέει «Δεν κάνω λάθος».

23. Εάν δεν γνωρίζω κατά πόσο κάποιος έχει δύο χέρια (π.χ., αν του τα έχουν ακρωτηριάσει ή όχι), θα πιστέψω τη διαβεβαίωσή του ότι έχει δύο χέρια, εάν είναι αξιόπιστος. Και εάν λέει ότι το γνωρίζει, για μένα αυτό μπορεί μόνο να σημαίνει ότι έχει μπορέσει να το επιβεβαιώσει, και άρα ότι τα χέρια του δεν είναι, π.χ., ακόμα κρυμμένα κάτω από καλύμματα και επιδέσμους κ.λπ. κ.λπ. Το ότι πιστεύω τον αξιόπιστο άνθρωπο προέρχεται από το ότι αποδέχομαι τη δυνατότητά του να επιβεβαιώσει τους ισχυρισμούς του. Όμως εκείνος που λέει ότι (ίσως) δεν υπάρχουν φυσικά αντικείμενα δεν αποδέχεται τίποτα τέτοιο.

24. Το ερώτημα του ιδεαλιστή θα πήγαινε κάπως έτσι: «Με ποιο δικαίωμα δεν αμφιβάλλω για την ύπαρξη των χεριών μου;» (Και σ' αυτό η απάντηση δεν μπορεί να είναι: Εγώ ξέρω ότι υπάρχουν.) Κάποιος όμως που θέτει ένα τέτοιο ερώτημα παραβλέπει το γεγονός ότι μια αμφιβολία περί ύπαρξης λειτουργεί μονάχα μέσα σε ένα γλωσσοπαίγνιο. Δηλαδή πρέπει πρώτα να ρωτήσουμε: με τι θα έμοιαζε μια τέτοια αμφιβολία; Και αυτό δεν το καταλαβαίνουμε δίχως περαιτέρω διευκρινίσεις.

25. Μπορεί κανείς να σφάλει ακόμη και για το ότι «ένα χέρι είναι εδώ». Μόνο υπό συγκεκριμένες περιστάσεις δεν μπορεί. — «Μπορεί κανείς να σφάλει ακόμη και σε έναν υπολογισμό — μόνο υπό ορισμένες περιστάσεις δεν μπορεί.»

26. Αλλά μπορεί κανείς να συμπεράνει από έναν κανόνα υπό ποιες συνθήκες αποκλείεται λογικά ένα λάθος στη χρήση των κανόνων του υπολογισμού;

Τι μας χρησιμεύει εδώ ένας κανόνας; Δεν θα μπορούσαμε (πάλι) να κάνουμε λάθος στην εφαρμογή του;

27. Εντούτοις, αν ήθελε κανείς να δώσει γι' αυτό κάτι σαν κανόνα, τότε σ' αυτόν θα εμφανιζόταν η έκφραση «υπό κανονικές συνθήκες». Και αναγνωρίζουμε τις κανονικές συνθήκες αλλά δεν μπορούμε να τις περιγράψουμε επακριβώς. Μπορούμε, το πολύ-πολύ, να περιγράψουμε μια σειρά μη κανονικών συνθηκών.

28. Τι είναι το «να μαθαίνω έναν κανόνα»; — Αυτό.

Τι είναι το «να κάνω σφάλμα στην εφαρμογή του»; — Αυτό. Και ό,τι καταδεικνύεται εδώ δεν είναι κάτι το πλήρως προσδιορισμένο.

29. Η πρακτική εξάσκηση στη χρήση ενός κανόνα δείχνει επίσης τι αποτελεί σφάλμα στη χρησιμοποίησή του.

30. Όταν κάποιος έχει σιγουρευτεί για κάτι, λέει: «Ναι, ο υπολογισμός είναι σωστός», αλλά αυτό δεν το συνήγαγε από την κατάσταση βεβαιότητας στην οποία βρίσκεται. Δεν συνάγει κανείς από την ίδια του τη βεβαιότητα το πώς είναι τα πράγματα.

Η βεβαιότητα είναι, τρόπον τινά, ένας τόνος της φωνής, με τον οποίο δηλώνει κανείς πώς είναι τα πράγματα, αλλά από τον τόνο της φωνής δεν συνάγει κανείς ότι είναι και σωστά αυτά που λέει.

31. Τις προτάσεις στις οποίες επιστρέφει κανείς ξανά και ξανά λες και του έχουν κάνει μάγια — αυτές θα 'θελα να εξελείψω από τη φιλοσοφική γλώσσα.

32. Το ζήτημα δεν αφορά το ότι ο Μουρ γνώριζε ότι είναι ένα χέρι εκεί, αλλά ότι δεν θα τον καταλαβαίναμε αν έλεγε «Μπορεί, φυσικά, να κάνω λάθος επ' αυτού». Θα ρωτούσαμε «Με τι θα 'μοιαζε ένα τέτοιο λάθος;» — π.χ., με τι μοιάζει η ανακάλυψη ότι ήταν λάθος;

33. Εξαλείφουμε λοιπόν τις προτάσεις που δεν μας πάνε παραπέρα.

34. Αν κάποιον τον διδάσκουν να υπολογίζει, τον διδάσκουν και ότι μπορεί να βασίζεται στους υπολογισμούς που κάνει ο δάσκαλός του; Αλλά τελικά κάποια στιγμή πρέπει τούτες οι εξηγήσεις να φτάσουν σε ένα τέλος. Θα τον διδάξουν και ότι μπορεί να εμπιστευτεί τις αισθήσεις του — επειδή πολλές φορές πράγματι του λένε ότι στην τάδε ειδική περίπτωση δεν μπορεί να τις εμπιστευθεί; —

Κανόνας και εξαίρεση.

35. Μα δεν μπορεί να φανταστεί κανείς ότι δεν υπάρχουν καθόλου φυσικά αντικείμενα; Δεν ξέρω. Κι όμως, το «Υπάρχουν φυσικά αντικείμενα» είναι ανοησία. Να είναι άραγε εμπειρική πρόταση; —